

Neden Câmî?

Son iki yıldır düşüncemin konularından birisini şiir-tefekkür ilişkisi oluşturmaktadır. O nedenle fırsat buldukça, düşünürlerden hareketle şiir-düşünce ilişkisine dair yazılar yazmayı düşünmekteyim. Bu düşüncem sebebiyle bu yazı ortaya çıktı. Çünkü ahlak, düşüncenin, teknik terimle felsefenin, disiplinlerinden birisidir. O nedenle yazım iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi 'neden Molla Câmî' sorusuna kısa bir cevap aramak, ikincisi Câmî'nin yedi mesnevîsinden birisi olan Salâman ve Absâl'dan hareketle onun 'şiir ahlakını' ortaya koymak.

Neden Molla Câmî, çünkü o Horasan'ın bir kasabası olan Câm'da 817/1414'te doğmuş, Semerkant ve Herat'ta yaşamış, 898/11492'de Herat'ta vefat etmiştir. Doğum ve ölüm tarihlerinden anlaşılacağı gibi 15.yüzyıl İslam düşünürüdür. Câm'da doğduğu için ve Şeyhülislam Ahmet Namık Câmî'ye (ö.h. 536) bilgi bakımından bağlı olduğu için 'Câmlı, Câm'a mensup' anlamında Câmî olarak anılagelmiştir. Asıl adı Nurettin Abdurrahman'dır, Molla Câmî adıyla ünlenmiştir.

Neden Molla Câmî, çünkü Câmî bir İslam düşünürü olarak Osmanlı düşüncesini ve günümüz Türk düşüncesini etkileyebilmiş ender şahsiyetlerden birisidir. Onun etki gücü, sahip olduğu özelliklerden kaynaklanmaktadır. Sözgelimi o şair ve mutasavvıftır. Yedi romantik ve didaktik mesnevîden meydana gelen *Heft Evrenği* yazmış, tefsir, hadis, tasavvuf, hal tercümelere, nahiv ve Arap dili üzerine eserler kaleme almış, Fatih Sultan Mehmet'in davetiyle Konya'ya kadar gelmiş, Fatih'in vefatıyla geri dönmüş, şiirlerinde Fatih'i methetmiş (Ziya Paşa, *Harabat*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1292, c.II, s.225), oğlu II.Bayezid'le mektuplaşmıştır. Mektupları *Münşeât-ı Feridun Bey*'de kayıtlıdır (Abdülvehhab Tarzi, "Önsöz", *Cami Salâman ve Absâl*, MEB, İstanbul 1968, s. IX). Hatta Osmanlıda Lami'i Çelebi gibi bir takipçisi yetişmiştir. Ziya Paşa ise *Harabat*'ın mukaddimesinde "Câmî, câmiu'l-fünundur/Destinde anın Sühan zebundur. Allâmedir ol edib-i mâhir/Her ilm-i hünerde bahse kâdir" diyerek devrinin ilimlerini (fünun) kendisinde cem eden kimse olarak anmaktadır. Dikkat edilirse Câmî, bizimle aynı kültür ve düşünce muhitinde yetişen ve yaşayan bir düşünürümüzdür.

Neden Molla Câmî sorusuna verilen bu kısa cevaplar yazımızda Câmî'yi seçmemiz için yeter sebepti. O halde biz yazımızın ikinci bölümüne, Câmî'nin şiir ahlakına geçebiliriz.

Şiir-Ahlak İlişkisi

Şiir nedir? Ahlak ne demektir? Şiir ve ahlak, her ikisi hem bir sebep hem bir sonuçtur. Sebep olmaları bakımından onlar aprioridirler, sonuç olmaları bakımından aposterioridirler. Sebep olmaları bakımından doğuştan gelen bir yetenek, sonuç olmaları bakımından birer üründürler. O halde bu yetenek (kuvve) ve ürünlerin mahiyetini sormalıyız. Cevaba sözlüklerden başlayabiliriz.

Sebep (kuvve) olmaları bakımından *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* şiiri şöyle tanımlamaktadır: "Düş gücüne, hayale, imgeye, gönle seslenen, anı, duygu, coşku uyandıran, etkileyen şey." Dikkat edilirse sözlük iki şey söylemektedir. Birincisi okuyucu için şiir. İkincisi şair için şiir. Bir şiir okuyucusu için şiir, okuyucunun düş gücüne, hayale, imgeye, gönle seslenen şeydir. Bu şey okuyucuda anı, duygu, coşku uyandırmakta ve onu etkilemektedir. Bu anlam, gerçekte bir ürün olarak ortaya konulmuş şiirdir. Biraz sonra bu ürünün nelighinden söz edeceğiz. Ancak ürünü ortaya çıkaran şey, yani ürünün sebebi nedir? Şiir hangi şeyle ortaya çıkmakta ve okunur hale gelmektedir?

Ürünün sebebini sormak, sonucun sebebini aramak demektir. Sonuç olarak şiirin sebebi, Eflatun'dan bugüne muhayyile kuvvesi, diğer adıyla hayal gücü olarak ifade edilegelmektedir. Hayal gücü, sözgelimi muhayyile Farabi ve İbn Sina'da insanın doğuştan getirdiği iç (bâtın) güç/yetenek/lerinden birisidir. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* bu iç gücü, üç kavramla karşılamaktadır: "Şuur, ruh, bilinç." Şuur ve bilincin aynı iki sözcük olduğu düşünülürse, sözlük biri şuur/bilinç, diğeri ruh olmak üzere iki kavram kullanmış olmaktadır. İşte ürün olarak şiirin sebebi yahut ilkesi söz konusu şuur/bilinç olmaktadır.

Ürün olarak şiiri aynı sözlük “Şiir, zengin sembollerle, ritimli sözlerle, seslerin uyumlu kullanımıyla ortaya çıkan, hece ve durak bakımından denk ve kendi başına bir bütün olan edebî anlatım biçimi, manzume, nazım, koşuk” olarak tanımlamaktadır. Tanıma bakılırsa bir ürün olarak şiir, ‘biçim’den ibarettir. Eski adıyla ‘nazım’ veya ‘manzumédir. Edebiyatla ilgisi bakımından söylemek gerekirse şiir ‘edebî anlatım biçimi’dir. Biçim, şiirin mahiyetine dair birinci özelliğidir. İkinci özelliği bu biçimi diğer biçimlerden ayıran ayrımlardır. Bir biçim olarak şiiri diğer biçimlerden ayıran şeyler, zengin semboller, söz ritimleri, seslerin uyumudur. Özetle şiir, ya kaynak/ilke/sebeup veya biçim, edebî anlatım biçimi olmak üzere iki anlama gelmektedir. Kaynak olarak o, güçlü ve aktif bir şuur/bilinçtir. Biz bu güçlü-aktif bilince/ruha, şiirin öznesi yani şair diyoruz.

Bu güçlü bilinç, zengin sembolleri, ritimleri, seslerdeki uyumu bir tema üzerinde üretmekte, temayı biçimlendirmektedir. Nakkaşın yapıları veya tavanları nakışladığı, heykeltraşın mermeri heykelleştirdiği, ressamın tuvali resimlediği (uyum, simetri, ...vb.) gibi. Nakştan, heykelden, resimden her biri sanatçıya (güçlü bilinç) ait bir biçimdir. Yapısız nakşın, mermersiz heykelin, tuvalsiz resmin varlığı mümkün olmadığı gibi ‘temasız şiirin de varlığı söz konusu olmayacaktır. Aralarındaki fark, temanın da güçlü bilince ait olmasıdır. Demek istiyorum ki her ses, her ritim şiir değildir. Şiir bir biçimdir, ama temalı biçimdir. Biçimli şiirlerin birçok teması vardır. İşte şiirdeki temalardan birisi ahlaktır. Bu durumda ahlakın mahiyetini sorabilir, aynı sözlüğe bakabiliriz.

Sözlük, ahlak karşılığı, yaradılış, huy, mizaç, yeti kavramlarını vermektedir. Eskiler bunlara cibilliyet tarzında da ifade edilen cibillet, fitrat ve tabiatı ilave ederlerdi. Yine aynı sözlük ahlakı, “bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları, davranış, töre, moral” olarak vermektedir. Dikkat edilirse birincisi apriori olan, ikincisi aposteriori olandır. Birincisi doğuştan gelen, ikincisi tecrübeyle veya eğitimle elde edilendir. Birinci anlamıyla o, biçimin öznesi güçlü bilinçtir, ikinci anlamıyla ahlak da güçlü bilince ait olandır. İkinci anlamda o, ya bilgidir ya da davranıştır. İster bilgi olsun, ister davranış olsun, ahlak çoğul bir terimdir ve tekili, Türkçe huy’un Arapçası olan hulk’tur. Huy ise bilindiği gibi ya yapa yapa, tekrar ede ede veya eğitimle kalıcılaşan davranış, yani fiildir. Bu bakımdan huy/ahlak, sürekli/değişmeyen bir fiildir. Fakat bir huyun huy olabilmesi her zaman kolay olmamaktadır. Çünkü huyların kimisi iyi, kimisi kötüdür. İyi ve kötü huy, öncelikle sürekli yapılmayı/üretilmeyi gerektirmektedir. Sürekli üretilen bir ürün olarak şiir ve ahlak, ayrı ayrı var olduklarında çokluğu, bir araya geldiklerinde birliği ifade ederler. Bu bakımdan şairler, bir ürün olarak şiirleri, bazen iç içelik (zâhir-bâtın), bazen parça-bütün (cüz-kül) ilişkisi olarak ifade ederler. Şiir biçimli ahlak birliktir ve içiçeliktir. İçiçelik ise anlatımlarda bazen cevher-araz, bazen kül-cüz ilişkisidir.

Câmî’nin Şiir Ahlakı

Câmî’nin bir ürün olarak şiir ahlakı iki cüzden oluşan bir bütündür. İki cüzden birincisi mesnevî (biçim), ikinci cüzü ise ahlaktır (tema). Birincisi zâhir ikincisi bâtın. Her ikisi birlikte güçlü bilincin ürünü. O nedenle Câmî’nin şiir ahlakını biz, onun yedi mesnevîsinden yedincisi ve en orijinali olan *Salâman ve Absâl*’dan hareketle ele alacağız. Mesnevînin temel kahramanı tabii ki Salâman’dır. O nedenle denilebilir ki Câmî’nin şiir ahlakı, aynı zamanda Salâman ahlakıdır.

Salâman’ın Şairliği

Salâman, mesnevînin hem isminde yer alan iki isimden hem de eseri temellendiren dört kahramanından birisidir. Salâman’ın doğumu, sıradan bir doğum olmayıp dinî terimle mucizevidir. Câmî’ye göre o noksansız ve ayıpsız olarak meydana gelmiştir. Yöneticilik (Padişahlık) fidanından açan bir goncadır o, bilgi âleminde esen bir yeldir. Cevherdir o. Bu cevher yüzünden padişahlık tacı yücelik bulmuş, taht onun kutsallığı ile devlete ermiştir. Onun boyu posu her çeşit afetten salim olduğundan ona gökten Salâman adı inmiş/verilmiş, her ayıptan temiz ve arınmış buldukları için adı, ‘selamet’ kelimesinden türetilmiştir (Câmî, 1968, s.38, 408.beyit; Câmî, 1968, s.45, 46).

Salâman’ın ismini ve doğumunu böyle belirleyen Câmî, Salâman’ı güçlü bir bilinç sahibi, yani şair kişi olarak vasfettirmektedir. Şu beyitler ona dairdir.

Söz söyleyiş kabiliyeti o kadar fazla idi ki, sözle bir kılı kırk yarar, daha kelimeyi işitmeden manayı anlardı (Câmî, 1968, s.45, 491.beyit). Söz kulağına varmadan, manası zekâ kubbesinde çınlar yankılanırdı. Nazımda ne varsa, ne yoksa onun şairlik denizinde bir inciden ibaretti. Nesir diye ne varsa, ne yoksa yine onun zarafet bahçesinin bir meyvesi idi. Nazmının mertebesi Ülker yıldızı kadar yüksek, nesri Benatü'n-naaş kadar itibarlı idi. Latif sözlerde lal dudakları hazırcevaptı. İnce nükteleri anlamakta su gibi berrak bir sezişi vardı. El yazısı, güzellerin yanaklarındaki ayva tüyleri gibi gönül aldatici idi. Hattatlar, o yazıya özeniyorlar ve âşıklar gibi sabırsız bir hale geliyorlardı. Misk âlemine eline alınca, levh ve kalem ona aferin derdi. Canı her hikmetten zevk duyup nasip almıştı. Hikmetli sözler, adeta ezberindeydi. Yunanlıların felsefesini öyle bilirdi ki, Yunanlılar bile onun için 'Güzel söylüyor' derlerdi (Câmî, 1968, s.46, 492-499.beyit).

Salâman'ın Doğal Ahlakı

Câmî, Salâman'ı, doğası bakımından güçlü bilinç/şair olarak tanımlasa da mesnevîde Salâman'ın olması gerekeni elde etmesi kolay olmamaktadır. Çünkü Salâman'ın, insanlık yöneticisi olması gerekmektedir ama Salâman'ın karakterinde aktif hale gelen ilk yetenek ve davranışları doğal olarak bedeninin ihtiyaçlarına dairdir. Daha genel ifade etmek gerekirse insan doğası bakımından muhtaç bir varlık olarak doğar. Salâman da bir insan olarak bu yasaya bağlıdır, çocuktur ve yardıma/bakıma muhtaçtır. Onun ihtiyacını karşılamak üzere âlem yöneticisi olan babası (Melik), ona bir bakıcı/dadı görevlendirir. Adı Absâl'dır. Absâl öncelikle Salâman'ın beslenme ihtiyaçlarını karşılar. Kendi sütüyle besler. Salâman bebeklikten çıkıp büyüdükçe doğal olarak ihtiyaçları farklılaşır, yani farklı bedensel ihtiyaçları ortaya çıkar. Güzel bir kadın olan ve bu hakikati fark eden Absâl, Salâman'a âşık olur, Salâman'ı da kendisine âşık eder. Âşık ve maşuk uzun süre birlikte olurlar. Ancak babaları bu birliktelikten memnun değildir. Çünkü Salâman'ın bu doğal ahlakını kontrol edip gelişmesi/kemale ermesi gerekmektedir. Oysa edindiği alışkanlıklar ve sürdürdüğü davranışlar hep haz elde etmeye, bedensel yönünü geliştirmeye yönelik davranışlardır. Onun bir de akli ve ruh yönü vardır. Oysa o, gündüzleri çevgandadır. Geceleri Absâl'ladır. Ya içki meclislerinde ya av peşindedir. O, ok atıcılığında, kiriş germede ustadır. Salâman'ın bu doğal yönünü Câmî şöyle anlatır:

Evet devlet kime yar olur, talih fidanından kim meyve yerse... Kirişi tek başına gerer, kiriş sesi her taraftan işitilirdi. Çeviklikle eline alır, ta kulağına kadar çekerdi. Bazen üç tüylü bir oku yaya koyup hedefe doğru atardı. Oku, şestinden kuvvetlice bir fırlattı mı, okun hedefi, ta tanyeri olurdu... av esnasında oku, ceylanı ayağından, keklığı göğsünden vururdu. Hiçbir canlı okundan kurtulamazdı (Câmî, 1968, s.49, 528-534.beyitler).

Klasik İslam felsefesinde beden eğitimi, devlet yöneticisi olacakların alması gereken ve ilk başarılı olması gereken eğitimidir. Ancak Salâman'ın alması gereken asıl eğitim erdem/ahlak eğitimidir. Ahlak bir alışkanlıktır. Her alışkanlık bir huydur, ama her huy iyi değildir. Dolayısıyla her huy erdem değildir. İslam ahlakında olması gereken huylara, 'erdemler (fezail)' denilmekte, kötü huylara *reziletler (rezail)* adı verilmektedir. Salâman'ın erdemleri öğrenmesi ve huy haline getirmesi gerekmektedir. Huy, ya yapa yapa ya da eğitimle elde edilmektedir. Salâman'ın erdemleri edinmesinde, Câmî daha çok ikinci şıkkı tercih etmektedir.

Yönetim-Felsefe/Hikmet İlişkisi ve Dört Siyasal Erdem

Anlaşıldığı gibi Câmî mesnevîde, yönetici adayı olarak Salâman'ın alması/edinmesi gereken ahlaka yer vermiştir. O, hikâyesine 'adalet' erdemini anlatarak başlar, felsefe-yönetim, yönetici-filozof kavramlarına işaret eder. Çünkü ahlak ve yönetim bilgisi (siyaset felsefesi), hikmetin cüzleridir ve Salâman bu ahlakî/siyasî erdemleri edinmelidir. Salâman Yunan ülkesinde yaşayan İskender gibi taç ve kudret sahibi bir padişahın oğludur ve adalet yöneticide olması gereken en üst erdemdir. Câmî eserinde felsefe/hikmet-yönetim ilişkisini şöyle anlatır: Yunan ülkesinde İskender gibi taç ve kudret sahibi bir *padişah* vardı. Devrinde öyle bir *filozof* yaşıyordu ki, ilim ve *hikmetin* temeli ondan kuvvetlendi. Bütün ilim adamları baştan başa onun talebesiydi.

Hepsi onun etrafını halka gibi çevirmişlerdi. *Padişah* onun kadrini bildiği, ona hürmet ettiği için halvette ve sohbetinde onu kendisine dost/arkadaş edinmişti. Onun *yönetimi/tedbiri* olmadan hiçbir yere adım atmazdı. Onun telkini olmadan hiçbir işe girişmezdi.

Bütün cihanı elde etmek için bir hayli tedbirlere başvurdu. Nihayet âlemi Kaftan Kafa zaptetti (Câmî, 1968, s.26).

Câmî'ye göre halkın işlerini düzeltme yönetiminin iki ilkesi vardır: Adalet ve cömertlik. Bunlar saltanatın hem temeli hem sağlam olmasının ilkesidir. Bu iki ilkenin elde edilmesi ve yönetime uygulanması, padişahın/yöneticinin ya filozof olmasıyla ya bir filozofa arkadaşlık etmesiyle mümkündür. Çünkü doğru yönetim, çıkarılacak/konulacak yasaların doğru olmasına bağlıdır. En önemlisi de yöneticinin adalet ile zulmü bilmesi, onları birbirinden ayırt edebilmesidir. Zira zulüm adaletin yerine geçmediği gibi adaletin yaptığını da yapamaz. Neticede hem yönetim/saltanat hem din harap olur.

Câmî mesnevîsinin sonuna doğru bir başlık açar ve yönetimin/saltanatın şartlarını sayar. Ona göre yönetimin dört şartı vardır. Bu dört şart dört erdemdir. Oysa Salâman Absâl'dan ayrılmamakta, yani dört erdemi elde etmeye yanaşmamakta, şehvî ahlakı terk etmeyi, arzularını kontrol etmeyi, onları sınırlandırmayı istememektedir. Câmî bu olumsuzluk içerisinde, eleştirel bir tavırla Salâman'a olması gereken dört erdemi hatırlatır.

Padişahlığın dört şartı vardır: Hikmet, iffet, cesurluk ve cömertlik. Alçak nefis için cömert bir insanın bir kadının tesiri altında kalıp rezil olması hikmet değildir. Akıllı bir insanın eteğinin, ahlaksız bir sevgili ile buluşması iffet sayılmaz. Mertlikle hiç alakası olmayan bir kahpeye zebun olmak, ona esir düşmek cesurluk değildir. Eşeğin bile tenezzül ederek etrafında dönüp dolaşmadığı şeyden vazgeçmemeye asla cömertlik denilemez. Kendisinde bu dört huy bulunmayan kimse, asla mülk gelininden nasip almaz. Her dördünde eksiklik bulunan kimseye, padişah gönlünde yer vermez.

Câmî, "Hikmet sözünü bu konuda bitirdim, denmesi gereken ne varsa hepsini sayıp döktüm." diyerek dört erdemle ilgili sözünü tamamlar.

Salâman'ın Riyazet Eğitimi

Salâman'ın hikmetin dört erdemini edinebilmesi için Eflatun'un *Devlet*'inde planladığı hakîm yönetici eğitimini tamamlaması gerekmektedir. Beden eğitimini/jimnastik başarıyla tamamlayan Salâman'ın riyazet eğitimine tabi tutulması gerekmektedir. Bunun için devreye padişah ve veziri hakîm girer. Bu hususta Salâman'ı uyarıp nasihat ederler. Fakat Salâman bu uyarılara kulak asmayıp Absâl'la birlikte saraydan kaçır, Hurrem adasında birlikte yaşamaya başlarlar. Çok geçmez âlem yöneticisi olan ve âlemde tasarrufta bulunabilen babası Padişah, ikisine müdahale eder ve Salâman hazza dayalı Absâl'la birlikteliğini adada sürdüremez. Bunun neticesi olarak her ikisi, yaktıkları güçlü ateşte yanmak için ateşe girerler. Absâl ölür. Salâman sağ kalır. Böylece Salâman riyazet eğitimini tamamlamış olur.

Câmî riyazet eğitimini anlatırken bir şair olarak riyazet kavramını, iki anlamı çağrıştıracak şekilde kullanır. İlki Eflatun'un planlayıp uyguladığı eğitimin ikinci devresi olan matematik (riyaziyyat) eğitimi, ikincisi tasavvufun uyguladığı çile/arzularını/bedensel istekleri kontrol (riyazet) eğitimi. Her iki eğitimin Arapça'daki karşılığı anlaşılacağı gibi riyazet olmaktadır.

Salâman riyazet eğitimini Absâl'dan mahrum kalarak tamamlamıştır, ama o henüz Eflatun'un ve Fara-bî'nin idealize ettiği yönetici olacak durumda değildir. Başka bir ifadeyle Salâman henüz yönetici ahlakına sahip olamamıştır. Absâl firakından can yakan iniltisi göklere çıkmakta, ahı feleklere ulaşmakta, gamdan/üzüntüden göğsünü tırmalamakta, bağırını taşlarla döğmekte, hasretle elinin sırtını ısırap durmakta, bir türlü ifrattan kurtulamamaktadır. O hasretle ellerini dizlerine vura vura dizleri morarmıştı. Geceleri sevgilisinin hayaliyle konuşuyor, masallar anlatıyor, ölmeyi istiyordu. Babası Salâman'ın bu halinden haberdar olmuş, oğlunun derdine bir çare bulmakta çaresiz kalmış, kederinden içi yanmış, Salâman'ı öyle matem içinde görünce kalbinde yüzlerce gam ve keder açılmıştı. Neticede o, bilgin veziri Hakîmin fikrine başvurur. Hakîm Salâman'ın dediğini yapması durumunda sorununu çözeceğini, onu Absâl'a kavuşturup sevindireceğini söyler. Bu müjdeyi alan Salâman hakîmin emrine girer, hakîmin her dediğini yapmaya başlar.

Salâman'ın Hikmet Eğitimi ve Zühre'yle İttisali

Salâman'ın kemale erme/yetkin yönetici olma yolunda alacağı hikmet eğitiminin ilk devresi beden eğitimi, ikinci devresi riyazet, üçüncü devresi hikmetti. Câmî hikmet eğitimini şu beyitlerde ifade etmiştir.

Hakîm onun bu teslimiyetine hayran oldu. Onun ilim sahasında ilerlemesi için sihirler yarattı. Kadehini, devlet badeleriyle doldurdu, damağına hikmet balları akıttı (Câmî, 1968, s.93, 999 ve 1000.beyit).

Salâman'ın hikmet eğitimi iki kısımdan oluşur. Birincisi ahlak, yani dört siyasal erdemi edinmesi, ikincisi ise 'Güzel' ideası ile bağ kurması. Eflatun'a göre ideayla bağ kurmak, ondan pay almak, İslam filozoflarına göre Faal Akıl'la ittisal etmek, kemale ermek, filozof olmak ve melikliğe hazırlanmak anlamına gelmektedir. Salâman'ın güzel ideası Zühre'dir. Zühreyle ittisal kemâlât demektir.

Zühre nedir? Yüksek olgunluklar (kemâlât)! Can bu kemâlâtı elde ederse, yücelir şeref kazanır. Zühre, akli güzellikle nurlandırır. İnsanlık ülkesinin padişahı olur (Câmî, 1968, s.103, 115, 116.beyit).

Câmî Zühre'nin güzeller güzeli güzel ideası olduğunu şu beyitlerde ortaya koymaktadır:

Zühre yıldızlar bezminde parlayan bir mumdur. Güzelliği karşısında bütün güzeller silinip kaybolur. Güzelliğini gösterince güneşle ayı çıldırtır. Sazda sözde ondan mahiri yoktur... Feleğin kulağı hep onun çengindedir. Onun ahengiyle dönmeye koyulmuş, onun hicranıyla yeislere batmıştır (Câmî, 1968, s.94, 1009, 1010, 1011, 1012.beyit).

Salâman Zühre'yle ilgili sözleri işittikçe, Zühre'ye karşı kendisinde bir meyl hisseder, söz tekrarlandıkça meyli artar. Bunu fark eden Hakîm Zühre'nin tam güzelliğini göstermesi yönünde tesir eder. O da güzelliğini tamamen gösterir ve Salâman'ın ruhuna kadar işler. Neticede Absâl'in sureti Salâman'ın zihninden silinir, Zühre'nin sevgisi gönlünde yer tutar. Böylece o Baki kalan güzelliği görür, onunla bağ kurar. Fani ile alakasını keser. Baki olanı, fani olana tercih eder. Yetkinlik/kemal yolculuğunu tamamlar. Artık Salâman, yetkindir, kâmil ve erdem sahibidir ve o Melik olmaya hazırdır.

Salâman ve Absâl'a Dair Son söz:

Câmî'nin mesnevîsinde yer alan Padişah, İslam inancının Cebrail'i, İslam filozoflarının Faal Akılıdır ve o yeryüzünün yöneticidir. Hakîm ise Faal Akıl Cebrail'den Salâman'a gelen 'feyz'dir. Salâman ve Absâl ise birincisi akıl/ruh, ikincisi onun bedenidir. Her ikisi birlikte bir insandır ve o filozof-yönetici olmak için kemal/yetkinleşme yolunda ilerlemektedir.

Salâman ve Absâl remizleri sadece Câmî'nin mesnevîsinde yer almamaktadır. Câmî'nin iki öncülü vardır. Öncülleri İbn Tufeyl ve İbn Sina'dır. İbn Sina'da Salâman ve Absâl biri kral diğeri ordu komutanı olan iki kardeştir, İbn Tufeyl'de ise bir adada yaşayan iki arkadaşlardır.